

Shahid Bahonar University of Kerman (SBUK)

Vol. 1, No. 1, Spring 2026

Website: jogappolicy.uk.ac.ir

Online ISSN: 3115-946x

Research Article

Received: 26 July 2025

Accepted: 20 September 2025

Cyberspace Policymaking and Governance: A Study Based on the Approaches of Political Factions in Iran

Authors:

Yousof Moslemi Mehni ^{1*}, Hossein Ali Raisi Jazi ²

1. Assistant Professor of Public Policy, Faculty of Law and Theology, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran. (Corresponding Author's Email: moslemi@uk.ac.ir)

2. Master's Student of Public Policy, Faculty of Law and Theology, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran.

Email: hosseinaliraisijazi@flt.uk.ac.ir

Abstract

This study seeks to investigate policymaking and governance of cyberspace in Iran through an analysis of the approaches adopted by political factions. Cyberspace has emerged as one of the most central and contentious political, social, and security issues in the Islamic Republic of Iran. Political factions in the country have adopted divergent approaches toward this domain, leading to a wide range of consequences. Policymaking in this area is largely grounded in various theoretical frameworks, each rooted in distinct political and philosophical schools of thought. Accordingly, the primary aim of this research is to provide an analysis of policymaking for the governance of cyberspace in Iran by addressing the following central question: What are the objectives of the "User Rights Protection and Regulation of Social Media Platforms Plan" from the perspective of Iranian political factions?

The study employs a qualitative content analysis methodology. Data were collected through 17 semi-structured interviews with experts and specialists, including members of the Supreme Council of Cyberspace and the parliamentary Regulatory Commission, as well as university faculty members and political analysts affiliated with different political currents in Iran. Data gathering proceeded until theoretical saturation was reached, after which qualitative content analysis was applied to process and interpret the findings.

The results indicate that policymaking and governance of cyberspace in Iran constitute a multidimensional and highly contested arena, in which policy outcomes are consistently shaped by profound disagreements among political factions. These divergences stem from differences in intellectual foundations, political ideologies, ethical values, and strategic objectives, all of which directly influence the formulation of proposed policies regarding cyberspace governance. Ultimately, the study concludes by presenting several policy recommendations aimed at enhancing control mechanisms and improving the overall governance of cyberspace in Iran.

Keywords: Policymaking, Cyberspace Governance, Political Factions, Cyberspace Protection Plan, Internet Filtering, Iran.

Citation: Moslemi Mehni, Yousof and Raisi Jazi, Hossein Ali (2026), Cyberspace Policymaking and Governance: A Study Based on the Approaches of Political Factions in Iran. *Iranian Journal of Public Policy*, 1(1), 66-92.

DOI: <https://doi.org/10.22103/jogapp.2026.26522.1011>

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

دانشگاه شهید باهنر کرمان

دوره ۱، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵

سایت مجله: jogappolicy.uk.ac.ir | شاپا الکترونیکی: 3115-946x

تاریخ پذیرش: ۲۹ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ دریافت: ۴ مرداد ۱۴۰۴

مقاله پژوهشی

سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی بر اساس مطالعه رویکردهای جناح های سیاسی در ایران

نویسندگان:

یوسف مسلمی مهنی^{۱*}، حسینعلی رئیسی جزئی^۲

۱. استادیار سیاستگذاری عمومی، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

(ایمیل نویسنده مسئول: moslemi@uk.ac.ir)

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد سیاستگذاری عمومی، دانشکده حقوق و الهیات، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران.

ایمیل: hosseinaliraisijazi@flt.uk.ac.ir

چکیده:

هدف این پژوهش، سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی بر اساس مطالعه رویکردهای جناح های سیاسی در ایران است. فضای مجازی به یکی از مسائل سیاسی، اجتماعی و امنیتی کانونی و چالش برانگیز در جمهوری اسلامی ایران تبدیل شده است. جناح های سیاسی کشور با اتخاذ رویکردهای متفاوتی در قبال این فضا، پیامدهای متعددی را به دنبال داشته اند. سیاست گذاری در این حوزه غالباً مبتنی بر نظریه های گوناگونی است که هر یک ریشه در مکاتب سیاسی و فلسفی خاصی دارند. هدف اصلی این پژوهش، سیاست گذاری برای حکمرانی بر فضای مجازی در ایران با طرح این سؤال اصلی که اهداف «طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام رسان های اجتماعی» از دیدگاه جناح های سیاسی ایران چیست؟ تمرکز دارد.

روش شناسی پژوهش بر اساس رویکرد تحلیل محتوای کیفی انجام گرفت. برای دستیابی به داده ها، ۱۷ مصاحبه با کارشناسان و خبرگان (از جمله اعضای شورای عالی فضای مجازی و کمیسیون تنظیم مقررات مجلس)، اساتید دانشگاه و صاحب نظران مرتبط با جریان های مختلف سیاسی کشور انجام گردید. گردآوری داده ها تا مرحله اشباع نظری ادامه یافت و تحلیل محتوای کیفی برای پردازش اطلاعات به کار گرفته شد.

نتایج پژوهش نشان داد که سیاست گذاری و حکمرانی فضای مجازی در ایران، عرصه ای چندوجهی و آکنده از چالش هایی است که سیاست گذاری آن همواره تحت تأثیر اختلافات جدی میان جناح های سیاسی قرار دارد. این تضادها ناشی از تفاوت در مبانی فکری، اندیشه های سیاسی، ارزش های اخلاقی و اهداف راهبردی هر جناح است که مستقیماً بر شکل گیری سیاست های پیشنهادی آن ها در رابطه با فضای مجازی تأثیر می گذارد. در نهایت، پژوهش با ارائه چند پیشنهاد سیاستی متمرکز بر کنترل و بهبود حکمرانی بر فضای مجازی کشور به پایان می رسد.

کلمات کلیدی: سیاستگذاری، حکمرانی فضای مجازی، جناح های سیاسی، طرح صیانت، فیلترینگ، ایران

استناد: مسلمی مهنی، یوسف و رئیسی جزئی، حسینعلی (۱۴۰۵)، سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی بر اساس مطالعه رویکردهای جناح های سیاسی در ایران، حکمرانی و سیاستگذاری عمومی، ۱(۱)، ۹۲-۷۷.

DOI: <https://doi.org/10.22103/jogapp.2026.26522.1011>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان

مقدمه و بیان مسئله

در عصری زندگی می‌کنیم که از آن به عنوان عصر دیجیتال یاد می‌شود. دشواری ارائه یک تعریف موجه، در عین حال جامع، پذیرفته‌شده جهانی و پایدار از فضای مجازی، به‌درستی ویژگی‌های منحصر به فرد آن را در انعطاف‌پذیری و طبیعت در حال تکامل مستمر نشان می‌دهد (ونبلز، ۲۰۲۱: ۲).^۱ فناوری‌های دیجیتال نقشی تحول‌آفرین در زندگی داشته‌اند و به شکل قابل‌توجهی در شیوه زیستن، کسب‌وکار و ارتباطات تأثیرگذار هستند (طهماسبی آشتیانی و همکاران، ۲۰۲۵: ۱۸). توسعه فناوری‌های نوین اطلاعاتی و ارتباطی و به‌خصوص پیام‌رسان‌های اجتماعی و تحولات مرتبط با آن، موجب ایجاد خلأ قانونی در این حوزه شده است. لزوم حمایت از تولیدات داخلی و صیانت از حقوق کاربران که به دلیل خلأ قانونی در معرض آسیب و نقض شدید قرار دارد و نیز تأثیرات مختلف اقتصادی، اجتماعی، امنیتی، فرهنگی و سیاسی پیام‌رسان‌های اجتماعی به عنوان یک زیرساخت نرم‌افزاری، ارائه طرح قانونی صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی با هدف اعمال حاکمیت و حمایت از حقوق کاربران را ضروری ساخته است (خبرگزاری ایمن، ۲۰۲۱).

اهمیت نظری این پژوهش به این گونه است که در این تحقیق، با استفاده از تحلیل وضعیت فضای مجازی کشور با توجه به رویکردهای سیاست‌گذاری و حکمرانی حوزه فضای مجازی، با لحاظ کردن دیدگاه‌های نخبگان در امر قانون‌گذاری، با در نظر گرفتن نظرات جریان‌های سیاسی کشور و داشتن جهت‌گیری حقوقی و کارشناسانه، و با نگرستن به چالش‌های به‌وجودآمده در اجرای طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی، موضوع مورد عنایت و تأکید قرار خواهد گرفت. در این راستا، اگرچه بر حسب ضرورت در مقطعی محدودیت‌هایی مقطعی در این حوزه اعمال گردیده است (بعد از انتخابات ۱۳۸۸ و بعد از ناآرامی‌های آبان‌ماه ۱۳۹۸)، اما برخی با هدف مقابله با چالش‌ها و آسیب‌های موجود در فضای مجازی پیشنهادهای ارائه داده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به طرح نمایندگان مجلس دهم در سال ۱۳۹۷ و همچنین طرح نمایندگان مجلس یازدهم با عنوان طرح صیانت از فضای مجازی اشاره کرد که اولی به نتیجه خاصی نرسید و دومی نیز در روند تصویب با موانعی روبه‌رو است. در عصر حاضر، اینترنت باعث شکل‌گیری شاهراه‌های بزرگ ارتباطی در تمام بخش‌های اطلاعاتی شده و به دلیل اهمیت حیاتی، فوق‌العاده و سرنوشت‌ساز فضای مجازی، جوامع و کشورها در پی اعمال سیاست‌گذاری و حکمرانی مطلوب در این فضا هستند. بدین سبب، از جمله الزامات توسعه در کشور، اتخاذ تصمیم مناسب در راستای قانون‌مندی فضای مجازی است.

در این پژوهش قصد داریم با در نظر گرفتن فرصت‌ها، تهدیدها، نقاط قوت و نقاط ضعف در حوزه فضای مجازی، چالش‌ها و مسائل پیش‌روی طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی را با توجه به نظرات موافق و مخالف و جهت‌گیری‌های جناح‌های سیاسی^۲ مورد بررسی قرار دهیم. اختلافات و

^۱ Venables

^۲ در این پژوهش منظور از جناح‌های سیاسی، سه جریان اصلاح طلب، اصول‌گرا و اعتدال‌گرا می‌باشند. که هرکدام از جریان‌ها در برگیرنده چندین حزب و انجمن سیاسی است، ضمن اینکه علاوه بر احزاب و انجمن‌ها، شخصیت‌های سیاسی مطرحی را داریم که به یکی از سه جریان ذکر شده، وابسته یا نزدیک می‌باشند.

دیدگاه‌های گوناگون در طی سال‌های اخیر آسیب‌های بسیاری را متوجه جامعه کرده و این امر منجر به جلب توجه جریان‌های سیاسی و مردم شده است. از این رو، بحث سیاست‌گذاری فضای مجازی به یکی از مسائل به‌شدت تأثیرگذار و تأثیرپذیر در جامعه تبدیل شده است و با توجه به این که موضوع فضای مجازی از اهمیت بالایی برخوردار است و در شرایطی که پرداختن به این موضوع یک مسئله راهبردی و بسیار پرکاربرد تلقی می‌شود، باید تصمیم‌گیری‌های بسیار دقیقی در این زمینه صورت گیرد تا بتوان از فضای مجازی به بهترین نحو بهره‌برداری کرد. در این تحقیق، بر اساس روش تحلیل محتوای کیفی، به بررسی دیدگاه‌ها و نظرات جناح‌های سیاسی در قبال طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی پرداخته خواهد شد. بدین مناسبت، تمامی دستگاه‌ها و نهادهای ذی‌ربط و مرتبط با فضای مجازی می‌توانند از این تحقیق بهره‌مند شوند. از این رو، هدف پژوهش حاضر پاسخ به این سؤال است که:

اهداف، راهبردها و پیامدهای طرح «صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی» از دیدگاه جناح‌های سیاسی ایران چیست؟

۱- پیشینه پژوهش

ویرایش نگارشی متن با حفظ کامل محتوا، ساختار و جایگاه رفرنس‌ها:

پیشینه پژوهش

فجری و فجری (۱۳۹۶) طی مطالعه‌ای به راهکارهای صیانت از خانواده در برابر آسیب‌های فضای مجازی پرداختند. آن‌ها در این نوشتار تلاش کردند مهم‌ترین آسیب‌های فضای مجازی و بعضی از راهکارهای صیانت از خانواده را نشان دهند. نتایج این پژوهش نشان داد که بعضی از راهکارهای رویارویی با آسیب‌های فضای مجازی باید در سطحی فراتر از خانواده پیگیری شود؛ در عین حال، خانواده‌ها می‌توانند مطالبه‌گر اجرای این راهکارها باشند (فجری و فجری، ۲۰۱۷).

همچنین فتحی و شاهمرادی (۱۳۹۶) با تکیه بر روش توصیفی و تحلیلی به مطالعه گستره و قلمرو حریم خصوصی در فضای مجازی پرداخته‌اند. در این مطالعه، به دنبال یافتن بسترهای نقض حریم خصوصی در فضای مجازی بوده‌اند. آن‌ها اشاره داشتند که در خصوص حمایت از حریم خصوصی در فضای سایبر، در حوزه قانون‌گذاری و حتی قانون اساسی و قوانین عادی، دچار نقص و خلأهای بسیاری هستیم و در حوزه حقوق شهروندی، تجارت الکترونیک، آیین دادرسی کیفری و حمایت‌های کیفری نیازمند اصلاحاتی هستیم (فتحی و شاهمرادی، ۲۰۱۷).

در پژوهشی دیگر، جلالی و توسلی اردکانی (۱۳۹۸) با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، مطالعه‌ای را با عنوان «ضرورت ایجاد نظام هماهنگ حقوقی بین‌المللی در مقابله با جرائم در فضای مجازی» به انجام رساندند. این نوشتار اشاره داشت که قانون واحد می‌تواند از میزان اختلافات حقوقی کاسته و حتی در مواردی به ساده‌تر شدن سطح اختلافات منتهی شود؛ اما هنوز جامعه جهانی به هدف خود دست پیدا نکرده است. بدین سبب، وجود مقررات مدونی که کاستی‌های سایر مقررات را برطرف کند، لازم‌الاجرا باشد و بتواند مقبولیت جهانی را به دست آورد، الزامی است (جلالی و توسلی اردکانی، ۲۰۱۹).

کاویانی و الماسی (۱۳۹۹) طی مطالعه‌ای به تعیین دادگاه صالح در دعاوی نقض حق مؤلف در فضای مجازی پرداختند. در این تحقیق، با مطالعه تطبیقی و تحلیلی تلاش کرده‌اند ضوابط تعیین دادگاه صالح در دعاوی نقض اینترنتی حق مؤلف را تعیین کنند و با بررسی انواع صلاحیت‌های مطرح در این دعاوی، به این نتیجه رسیدند که در تمام دعاوی نقض اینترنتی حق مؤلف نمی‌توان به یک قاعده حل تعارض تکیه کرد؛ زیرا اوضاع و احوال خاص هر دعوا می‌تواند در تعیین قاعده حل تعارض نقش اساسی داشته باشد (کاویانی و الماسی، ۲۰۲۰).

کریمی (۱۳۹۵) نیز طی پژوهشی با تکیه بر روش کتابخانه‌ای به حقوق اخلاقی و جایگاه آن در فضای مجازی پرداخت. در نتایج این پژوهش، به صورت توصیفی - تحلیلی این گونه قلمداد شد که در فضای مجازی، جنبه‌های گوناگون حقوق اخلاقی، مانند حقوق اعضا و جوارح، حقوق خانواده، حقوق جامعه و محیط زیست، دارای مصداق هستند. بدون شک، آگاهی و شناخت افراد از این مصادیق، آن‌ها را به رعایت بیشتر اخلاق در فضای مجازی واداشته و از این رو می‌توان فضای مجازی را به نحوی پاک‌تر و اخلاق‌مدارانه‌تر سامان داد (کریمی، ۲۰۱۶).

مرادخانی و تکلو (۱۴۰۰) مطالعه‌ای با عنوان «تعدد نهادهای قانون‌گذاری با تأکید بر جایگاه مصوبات شورای عالی فضای مجازی در نظام حقوقی ایران» انجام داده‌اند. این نوشتار با استفاده از روش تحلیلی - توصیفی به این نتیجه رسید که بررسی مصوبات نشان می‌دهد شورای عالی فضای مجازی اقدام به وضع قواعد خارج از صلاحیت و مداخله در امور قوای دیگر کرده است و پیشنهاد می‌کند که شورای عالی فضای مجازی، با همکاری قوا و سازمان‌های دیگر، امر سیاست‌گذاری را جایگزین وضع مصوبات لازم‌الاجرا نماید (مرادخانی و تکلو، ۲۰۲۱).

طی انجام پژوهشی، حسین‌نژاد و منیری حمزه‌کلایی (۱۳۹۶) مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل و بررسی فقهی اجرای فیلترینگ در فضای مجازی» انجام دادند و این گونه خاطرنشان کردند که سیاست‌گذاری‌ها باید به گونه‌ای باشد که افکار عمومی با اعمال فیلترینگ سازگار باشد. این امر منوط به ایجاد ستادی است که وظیفه آن، تکوین سواد رسانه‌ای در بین مردم و پذیرش فیلترینگ از سوی آنان، به عنوان ابزاری برای رسیدن به آرامش و امنیت باشد، نه این‌که به عنوان نماد محرومیت از آزادی محسوب شود (حسین‌نژاد و منیری حمزه‌کلایی، ۲۰۱۷).

انصاری و الوندنژاد (۱۳۹۹) به مطالعه ماهیت و جایگاه نهاد تنظیم مقررات در حوزه فضای مجازی در ایران پرداختند. در این پژوهش آمده است که به میزانی که در کشورهای پیش‌قدم در این عرصه، بر جنبه نظامی فضای مجازی تمرکز شده است، در کشور ایران توجه کافی به این موضوع صورت نگرفته است. همچنین نهاد و ساختار کنونی تنظیم مقررات فضای مجازی در کشور چین، از جنبه‌های مختلف شباهت‌های زیادی با جمهوری اسلامی ایران دارد و در مواردی نیز می‌تواند برای ایران قابلیت الگوبرداری داشته باشد و از این ظرفیت‌ها و تجارب در تصمیم‌گیری‌ها، قوانین و آیین‌نامه‌ها استفاده شود (انصاری و الوندنژاد، ۲۰۲۰).

نوآوری پژوهش حاضر از جهت جنبه کار میدانی و آگاهی از نقطه‌نظرات خبرگان و مصاحبه با کارشناسان و متخصصان مربوطه است. در این پژوهش، با استفاده از تحلیل وضعیت فضای مجازی کشور با توجه به رویکردهای سیاست‌گذاری و حکمرانی حوزه فضای مجازی، با لحاظ کردن دیدگاه‌های نخبگان در امر قانون‌گذاری، با در نظر گرفتن نظرات جریان‌های سیاسی کشور و داشتن جهت‌گیری حقوقی و کارشناسانه، و با نگرستن به چالش‌های به‌وجودآمده در اجرای طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی، از روش تحلیل محتوای

کیفی استفاده شده است. وجه افتراق این پژوهش با پژوهش‌های پیشین و متون علمی، نگاه به موضوع از منظر سیاست‌گذاری است؛ به گونه‌ای که جامعه هدف آن، سیاست‌گذاران و متخصصان این حوزه بوده‌اند.

۲- تعاریف و مبانی نظری

سیاست‌گذاری: علم سیاست‌گذاری حوزه‌ای گسترده در دانشگاه است. در گذر زمان، پژوهشگران گوناگون چارچوب‌های نظری برای استفاده آکادمیک و عملی ارائه کرده‌اند. هم‌زمان، «تدوین سیاست» و «تحلیل سیاست» دو جنبه کاملاً متفاوت از علم سیاست‌گذاری‌اند (مناظر، ۲۰۲۳). ناتلی و ویب، سیاست‌گذاری را فرآیندی می‌دانند که دولت‌ها به وسیله آن دیدگاه سیاسی خویش را به برنامه‌ها و کنش‌هایی ترجمه می‌کنند تا نتایج آن‌ها را توزیع نمایند (ملک محمدی، ۱۷: ۲۰۲۳).

فضای مجازی: فضای مجازی فضایی فناوری‌پایه و مبتنی بر فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) است که در آن، ضمن تولید، پالایش، ذخیره، پردازش و توزیع داده، در تعامل با انسان، سپهرهای متعددی ایجاد می‌شود. این فضا با غایت انتقال دانش میان انسان‌ها، از فناوری اطلاعات و ارتباطات کمک می‌گیرد تا زبان مشترک صفر و یکی را میان فرستنده و گیرنده ایجاد کند؛ ایجاد ارتباط داده‌محور و مبتنی بر فناوری میان انسان‌ها، باعث شکل‌گیری مجموعه‌ای از سپهرهای یادشده می‌شود.

این تعریف فنی - اجتماعی از فضای مجازی دارای مؤلفه‌های زیر است:

۱- فناوری اطلاعات و ارتباطات

۲- انسان

۳- فضا

۴- سپهر

باید فضای مجازی را معبر انتقال زندگی انسان از دوران مدرنیته به دوران پسامدرنیته دانست. از این رو، با ظهور فضای مجازی، همه نظامات اجتماعی زندگی انسان دچار تحولات جدی شده‌اند (فیروزآبادی و همکاران، ۲۰۲۰: ۲۰-۲۱).

جناح‌های سیاسی: سارتوری جناح را گروهی هماهنگ با هویت مشترک می‌داند که در فرآیند تصمیم‌گیری سیاسی نقش دارد (سارتوری، ۱۹۷۶: ۸۹)^۳. آلدریچ تأکید می‌کند که جناح‌ها اغلب «سازمان‌های نیمه‌رسمی قدرت» درون نظام حزبی هستند (آلدریچ، ۱۹۹۵: ۴۱)^۴.

الف - ویژگی‌های اصلی جناح‌های سیاسی به روایت پژوهشگران

- هویت ایدئولوژیک (آلدریچ، ۱۹۹۵: ۷۳).
- رفتار رأی‌گیری مشابه (کاکس، ۱۹۹۷: ۱۰۲)^۵.
- تأثیرگذاری بر دستورکار (لاور و اسکافیلد، ۱۹۹۸: ۵۶)^۶.

³ Sartori

⁴ Aldrich

⁵ Cox

⁶ Laver & Schofield

ب - ریشه‌های شکل‌گیری جناح‌ها

پژوهش‌ها نشان داده‌اند که عوامل زیر بیشترین نقش را دارند:

- رقابت برای کسب قدرت (آلدریچ، ۱۹۹۵: ۶۴).
- شکاف‌های ایدئولوژیک (سارتوری، ۱۹۷۶: ۱۱۲).
- فشار گروه‌های ذی‌نفع (لاور و اسکافیلد، ۱۹۹۸: ۶۲-۶۱).
- شکاف‌های اجتماعی کلاسیک (هانتینگتون، ۱۹۹۱: ۵۲).^۷

ج - نقش جناح‌های سیاسی در سیاست‌گذاری

- تعیین دستورکار: کینگدون نشان می‌دهد که «جریان‌های سیاسی» از جمله جناح‌ها، دستورکارها را می‌سازند (کینگدون، ۲۰۱۱: ۱۵۱-۱۵۰).^۸
- قانون‌گذاری: رفتار رأی‌گیری هماهنگ جناح‌ها یکی از پیش‌بینی‌کننده‌های اصلی تصویب قانون است (کاکس، ۱۹۹۷: ۱۳۴).
- فشار بر قوه مجریه: جناح‌ها با بسیج رسانه‌ای، بر برنامه‌های دولت تأثیر می‌گذارند (ور، ۲۰۰۹: ۲۱).^۹
- پایداری سیاست‌ها: قطبی‌سازی می‌تواند سیاست‌ها را ناپایدار کند (هانتینگتون، ۱۹۹۱: ۸۴).

۳- اخلاق و فضای مجازی

۱- تعیین مرزهای اخلاقی در اینترنت: فضای سایبر و اینترنت سازنده‌ترین، بی‌مرزترین و نامحدودترین فضای ممکن در بین یافته‌های علمی است که میلیاردها انسان، روز و شب در آن فضای مجازی به این سو و آن سو می‌روند. اگرچه قوانین اینترنت بر پایه علم استوار است، اما کنترل آن از دست دولت‌ها و حکومت‌ها خارج است و حد و مرز قواعد و قوانین اخلاقی را فقط کاربر برای خود مشخص می‌کند. مثلاً یک کاربر می‌تواند هم‌اکنون در سایتی غیراخلاقی، کنجکاوانه لینک‌ها را بفشارد و ناگهان اراده و تحولی سبب شود تا به فاصله یک کلیک، به یک سایت قرآنی و احکام اسلامی وارد شود و همه تحولش کمتر از ۵ دقیقه طول نکشیده و به پیام دوستش در وایبر برای یک ارتباط زنده بی‌پرده جواب مثبت دهد. بنابراین، از اولین عوامل مؤثر برای رعایت چارچوب‌های اخلاقی در اینترنت، خود کاربر است، با عمده پشتوانه فرهنگی‌اش. دارد؟ ندارد؟ باید کسب کند. با نصب یک واتساپ یا وایبر بر روی تلفن همراهش در کمتر از ۳ دقیقه، فرهنگ غالب بر فضای مجازی، فرهنگ اینترنتی او نیز می‌شود. این خطرناک‌ترین نوع ورود به اینترنت و آغاز کاربری اینترنتی و تعیین مرزهای اخلاقی در آزادی مطلق است؛ به‌خصوص برای انبوه افرادی که گمان می‌کنند این امکانات، متعلق به شرکت مخابرات کشورمان است (نخعی نیازی، ۲۰۱۵: ۲۵۱).

۲- اندوخته‌های ما و تعیین مرزهای امروز: اگر تا دیروز و در زندگی واقعی و چهره‌به‌چهره، هر اندوخته تربیتی و فرهنگی داشته‌ایم، اکنون بروز و ظهور یا تغییر و تحول آن را در فضای مجازی آزاد و بدون مرز اینترنت خواهیم دید؛ زیرا از لحظه‌ای که کاربر اینترنت شدیم، دیگر مجالی برای آموزش یا اصلاح نیست. اینترنتی که بر مبنای علم باید سازنده باشد، در کشور ما به دلیل نوع رفتار و استفاده کاربران، زبان‌آور تشخیص داده می‌شود، قطع می‌شود، کند

⁷ Huntington

⁸ Kingdon

⁹ Ware

می شود و فیلتر می شود؛ چون فرصتی برای آموزش نبوده است. برای راه اندازی یک نظام هماهنگ آموزشی در مقیاس کلان، از طرح و تدوین قانون تا عمل، اجرا و تأثیر، به سال ها زمان نیاز است. در هر سن و سالی که باشیم، فاصله تا اینترنت و فضای بدون مرز، فقط یک دستگاه تلفن همراه هوشمند است و هیچ پیش شرط، آموزش و فرهنگ سازی ای هم در کار نیست. اگر تا دیروز نگرانی بابت تعیین مرزهای اخلاقی، ویدئو بود، تبدیل به رسیور شد و بعد تبدیل به پیامک، چت و یاهو مسنجر؛ و اکنون به فاصله کمتر از ده سال، این صدا و تصویر است که با هزینه ای نزدیک به رایگان در بین کاربران اینترنت در تانگو، وایبر، واتساپ و ... به شکل پخش زنده منتقل می شود و به زودی یافته های دیگری، فاصله ها را از این نیز کمتر و کمتر خواهند کرد (نخعی نیازی، ۲۰۱۵: ۲۵۲).

۳- ابعاد و زمینه های اخلاق فضای مجازی: با توسعه روزافزون اینترنت و فضای مجازی، این حوزه چنان پیچیده شد که دیگر این توصیه های ساده اخلاقی کارساز نبود. جرائم و رفتارهای ضد اخلاقی مانند سایبروندالیسم، هرزه نگاری سایبری، جاسوسی سایبری، خرابکاری سایبری و سایبرتروریسم نمونه هایی از این مسائل و چالش ها هستند. بنابراین، تکنولوژی رایانه می تواند امکان های جدیدی برای کنش (عمل) انسانی به وجود آورد. برخی از این امکان ها برای کنش، مسئله ای است که «خلاً خط مشی» خوانده می شود؛ یعنی افراد، خط مشی ها یا قوانین روشنی برای هدایت انتخاب های عرضه شده توسط تکنولوژی کامپیوتر ندارند. در حوزه اخلاق فضای مجازی، مفاهیم محوری و اصلی عبارت اند از:

حریم خصوصی، مالکیت، امنیت، دقت و صحت (اطلاعات)، دسترسی، سانسور، شکاف دیجیتالی و جرائم سایبری. هرچند می توان خود جرائم سایبری را حوزه ای مستقل قلمداد کرد، با این حال، جنبه های اخلاقی برخی جرائم در حوزه اخلاق سایبر بررسی می شود. هر کدام از مقوله های مذکور، سازمان دهنده شماری از مفاهیم دیگر است (موحدنسب، ۲۰۱۸: ۸۶-۸۵).

۴- امنیت ملی و فضای مجازی

۱- مؤلفه ها و شاخص های اصلی امنیت سایبری: اینترنت پلتفرمی است که نقض و افشای اطلاعات در آن امکان پذیر است. این روزها بیش از ۶۰ درصد از تمام معاملات تجاری به صورت آنلاین انجام می شود؛ بنابراین، این حوزه نیاز به امنیت بالایی دارد تا معاملات به بهترین شکل انجام شوند. در نتیجه، امنیت سایبری یکی از جدیدترین مسائلی است که باید به آن پرداخته شود. حفظ حریم شخصی و امنیت داده ها همواره از مهم ترین اقدامات امنیتی هستند که هر سازمانی باید به آن ها بپردازد. علاوه بر این، با افزایش جرائم سایبری، اقدامات امنیتی نیز رشد و گسترش یافته است. ۹۸ درصد از منابع امنیت سایبری، سطح خود را افزایش داده یا حفظ کرده اند و نیمی از آن ها منابعی را به مقابله با حملات آنلاین اختصاص داده اند (رادی و رادی، ۲۰۱۴).

از طرفی، انسان ها به عنوان موجوداتی پیچیده و چندوجهی، برنامه ها، توانایی ها، اعتقادات و اولویت های خاص خود را دارند. حتی پیچیده ترین سیستم ها نیز ممکن است به واسطه مهندسی اجتماعی — یعنی دستکاری روان شناختی افراد برای انجام کارهای خاص یا افشای اطلاعات — مورد تهدید و ریسک واقع شوند؛ بنابراین، امنیت سایبری در نهایت به افراد نیز مربوط می شود. امنیت اطلاعات به حفاظت از اطلاعات در برابر دسترسی، افشا، استفاده، دستکاری، اخلا

یا تخریب غیرمجاز اطلاق می‌شود. در امنیت اطلاعات، مسائل مهم شامل حفظ محرمانگی، یکپارچگی و قابلیت دسترس‌پذیری اطلاعات است (کیاشمشکی و دانشور، ۲۰۲۲: ۱۵۲-۱۵۳).

الف - امنیت فیزیکی: دلایل تخریب می‌تواند شامل انتقام‌جویی، آشوب، اعتصاب، بیانیه‌های سیاسی و فکری، یا صرفاً سرگرمی برای نابخردان باشد. به منظور کنترل این بُعد از امنیت سایبری، شاخص‌هایی همچون خطرات محیطی (صاعقه، سیل، زلزله، بمب‌گذاری، حملات تروریستی و قطع کابل ارتباط شبکه)، سرقت (رایانه‌ها و قطعات آن‌ها)، حفاظت از سخت‌افزار، دسترسی فیزیکی افراد غیرمجاز، حوادثی مانند آتش‌سوزی و ترکیدگی لوله، دود، دما، پارازیت‌های الکتریکی، نصب تجهیزات استراق سمع و انجام تعمیرات قطعات در خارج از سازمان مورد توجه قرار می‌گیرند (مافایتی و ناگر، ۲۰۱۸: ۸۶).

ب - امنیت نیروی انسانی: نتایج بسیاری از پژوهش‌ها نشان می‌دهند بیش از ۸۰ درصد مشکلات امنیتی پیش آمده در سازمان‌ها، ناشی از خطاهای سهوی و عمدی کارکنان بوده است. از طرف دیگر، موارد مطرح در قسمت کنترل «امنیت کارکنان» از بخش اول استاندارد BS 7799 بر این نکته تأکید دارد که انسان، خدشه‌پذیرترین عنصر در حلقه امنیت سایبری است؛ از این رو، توجه به آن ما را در رسیدن به حداکثر ایمنی یاری می‌کند. به دلیل اهمیت بسیار، این مؤلفه به دو مؤلفه آگاهی کاربران و امنیت نیروی انسانی (عوامل تحمیلی بر نیروی انسانی) تقسیم می‌شود. دلیل عمده آن را می‌توان نداشتن قانون مدون و ابلاغ‌شده به کارکنان دانست. نکته بسیار مهم این است که نداشتن مقررات مکتوب باعث می‌شود اولاً کارکنان ندانند چه وظایفی نسبت به حفظ اطلاعات سازمان دارند و ثانیاً در صورت بروز تخلف از سوی آنان، مرجعی برای رسیدگی به تخلفات وجود نداشته باشد (فرزام‌نیا و همکاران، ۲۰۲۰: ۹۱).

ج - امنیت فنی: امنیت فنی بر سازوکارهایی تمرکز دارد که اطلاعات را از انتشار ناخواسته، تحریف یا تخریب محافظت می‌کنند. این بُعد از امنیت، معمولاً محرمانگی نامیده می‌شود که از دسترسی یا تغییر در داده‌ها، برنامه‌ها و یکپارچگی سامانه توسط کاربران غیرمجاز جلوگیری می‌کند و اطمینان می‌دهد اطلاعات و نرم‌افزارها دست‌نخورده باقی بمانند (محمودزاده و رادرجبی، ۲۰۰۶) (نجفی و حسینی، ۲۰۲۳: ۳۳-۳۵).

۲- رسانه‌ها و عملیات‌های نظامی: رسانه‌های اجتماعی در شرایط کنونی و در چارچوب نبردهای هیبریدی، این ظرفیت و قابلیت را دارند تا به عنوان سلاح به کار گرفته شوند و اهداف مطروحه را به پیش ببرند. خبرگان حوزه شبکه‌های اجتماعی، هفت راه را پیشنهاد می‌کنند که می‌توان از این رسانه‌ها در راستای پشتیبانی از عملیات نظامی استفاده کرد: جمع‌آوری اطلاعات، هدف‌گیری، اطلاع‌رسانی و تأثیرگذاری (جنگ روانی)، عملیات سایبری، فرماندهی و کنترل، دفاع، خبرچینی و نفوذ (محمدی خانقاهی، ۲۰۲۳: ۵۶-۵۸، به نقل از سوتوکا، ۲۰۱۶).^{۱۰}

۳- شبکه‌های اجتماعی و تهدید اتاق‌های پژواک: «حباب معرفتی» زمانی ایجاد می‌شود که افراد داخل یک گروه در معرض دیدگاه‌های مخالف قرار نگیرند. در مقابل، «اتاق‌های پژواک» زمانی ایجاد می‌شوند که افراد یک گروه به همه افراد خارج از گروه خود بی‌اعتماد باشند. در این راستا، وقتی فردی تمام اخبار و استدلال‌های سیاسی خود را از فیس‌بوک دریافت می‌کند و تمام دوستان فیس‌بوکی وی نظرات سیاسی مشابهی را به اشتراک می‌گذارند، عملاً وی در یک حباب معرفتی قرار گرفته است. افراد محصور در یک حباب معرفتی، فقط دیدگاه‌های طیف سیاسی خود را

¹⁰ Svetoka

می شنوند و هرگز در معرض استدلال ها و شواهد طرف مقابل قرار نمی گیرند. در مقابل، اتاق های پژواک اعضای خود را نسبت به افراد خارج از گروه بی اعتماد می کنند؛ بنابراین، مشکل امنیتی شبکه های مجازی بیش از آن که ناشی از حباب های معرفتی باشد، ناشی از اتاق های پژواک و بی اعتمادی به افراد خارج از گروه است (نجفی و حسینی، ۲۰۲۳: ۲۳۴).

۴- تهدیدهای سازمان های اطلاعاتی بیگانه در قبال امنیت نرم در جمهوری اسلامی ایران:

الف - جاسوسی: جاسوسی به خودی خود تهدید محسوب نمی شود، ولی از آنجا که اطلاعات مورد نیاز را برای سایر اقدامات مقدماتی امنیتی فراهم می کند، به عنوان تهدیدی علیه امنیت ملی محسوب می شود. جاسوسی دارای اهداف مختلفی است. این اهداف ممکن است در ابعاد سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، نظامی، فناوری و زیست محیطی باشد. فعالیت های جاسوسی در نهایت می توانند به ایجاد ناامنی در حوزه های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و فناوری منجر شوند که این امر باعث از بین رفتن امنیت نرم در سطح جامعه و حکومت خواهد شد.

ب - براندازی: براندازی عبارت است از تغییر نظام سیاسی حاکم بر یک کشور و ایجاد تغییر و تحول اساسی در باورهای اصلی یک نظام که گاهی از طریق اعمال رفتارهای خشونت آمیز از قبیل کودتا، ترور، تحمیل جنگ و نظایر آن، با حذف حاکمان از صحنه سیاسی یک کشور صورت می گیرد و گاهی نیز این تغییر نظام سیاسی از طریق مسالمت آمیز و با اجرای برنامه ای حساب شده و درازمدت برای نفوذ در ارکان سیاسی یک نظام قابل اجرا است. نتیجه هرگونه اقدام برای تغییر نظام سیاسی، نهایتاً به براندازی منجر می شود (دفتر سیاسی سپاه، ۲۰۰۲: ۴۵).

براندازی شیوه های متنوعی دارد. همان گونه که گفته شد، تعدادی از آن ها به تغییر نظام سیاسی یک کشور از طریق مسالمت آمیز و اجرای برنامه های مدون دلالت دارند. از جمله این شیوه ها می توان به کودتاهای سفید و خزنده، براندازی نرم، انقلاب های مخملی، براندازی پارلمانتاریستی و ... اشاره کرد. براندازی نرم عبارت است از «اغوا، غافل گیری، کنترل اراده، تحریف و سازمان دهی عمومی مردم در راستای تغییر ساختار و رفتار حاکمیت مبتنی بر قدرت نرم (ارتباطات و تبلیغات) در فرآیندی تدریجی، نمادین و غیرخشونت آمیز». این نوع از براندازی چندی است که توسط کشورهای استعمارگر، به خصوص آمریکا، مورد استفاده قرار می گیرد. براندازی نرم با استفاده از الگوهایی چون وقوع انقلاب های مخملی (بر اساس تفکر جهش به سوی دموکراسی و با تکیه بر نخبه گرایی)، ایجاد تغییرات سیاسی و فعال سازی جنبش های اجتماعی صورت می پذیرد. در براندازی نرم، افراد و گروه ها با استفاده از روش های مختلف اعتراضی مانند بیانیه های رسمی، اقدامات دسته جمعی نمادین، ایجاد فشار بر دولت و راهپیمایی های مردمی، حکومت را تحت فشار گذاشته و در صدد سرنگونی آن برمی آیند (حمزه پور، ۲۰۰۷: ۵-۱۰) (نجفی و حسینی، ۲۰۲۳: ۲۳۲-۲۳۴).

۵- چارچوب های حقوقی و فضای مجازی

از منظر حقوق تطبیقی، حکمرانی فضای مجازی در بسیاری از کشورها به سمت شفافیت و مبتنی بر قانون بودن حرکت کرده است (اتحادیه اروپا، ۲۰۲۲، قانون خدمات دیجیتال). حاکمیت سایبری به تلاش دولت ها برای اعمال قدرت کامل و خودمختار بر زیرساخت ها، داده ها و محتوای دیجیتال در حوزه قضایی خود اشاره دارد (ای. بی. اس. اوکانل، ۲۰۲۰: ۳۳). این مفهوم در قلب فلسفه طرح صیانت در ایران قرار دارد و با مدل حکمرانی باز اینترنت تضاد

دارد (گلداسمیت و وو، ۲۰۰۶: ۱۰۲)^{۱۱}. دولت کارآمد در قرن بیست و یکم، دولتی است که از ابزارهای دیجیتال برای ارائه خدمات بهینه به شهروندان استفاده می‌کند. متمرکز کردن سیاست‌گذاری و محدود کردن دسترسی، مانع از اجرای موفق دولت الکترونیک و دولت سایبری می‌شود (تپسکات و تپسکات، ۲۰۱۶: ۱۳۰)^{۱۲}.

۱- رویکرد جمهوری اسلامی ایران در قانون‌گذاری فضای سایبری: ورود اینترنت به کشور ایران، به عنوان دومین کشور خاورمیانه، به سال ۱۹۹۳ بازمی‌گردد و از آن زمان به بعد رو به توسعه نهاد. پیرو تصویب و ابلاغ سیاست‌های کلی شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای از سوی رهبر معظم انقلاب اسلامی، شورای عالی انقلاب فرهنگی «مقررات و ضوابط شبکه‌های اطلاع‌رسانی رایانه‌ای» را در سال ۱۳۸۰ تصویب نمود. طبق این قانون، در کنار تأکید بر حق دسترسی آزاد مردم به اطلاعات و دانش، بر رعایت حقوق اجتماعی و صیانت فرهنگی و فنی کشور در این قلمرو نیز تأکید شد. بدین منظور، امور مربوط به پالایش (فیلترینگ) بر عهده ایجادکنندگان نقطه تماس بین‌المللی (از جمله شرکت مخابرات ایران) و همچنین تعیین ضوابط و مصادیق موارد پالایش بر عهده شورای عالی اطلاع‌رسانی گذاشته شد. نخستین قانون جامع و متمرکز در حوزه پالایش داده‌های فضای سایبر، قانون جرایم رایانه‌ای مصوب سال ۱۳۸۸ است. طبق ماده ۲۲ قانون مزبور، مسئولیت تعیین موارد پالایش به کارگروه تعیین مصادیق محتوای مجرمانه رایانه‌ای واگذار شد که ریاست آن بر عهده دادستان کل کشور است. فضای مجازی در ایران در تقابل دو نوع فیلترینگ قرار دارد؛ یک نوع فیلترینگ که توسط نهادهای دولتی اعمال می‌شود و نوع دیگر که توسط برخی کشورها در نتیجه تحریم‌ها اعمال می‌شود و از آن تحت عنوان «فیلترینگ معکوس» یاد می‌شود.

ایران در حیطه اجلاس‌های اتحادیه بین‌المللی مخابرات نقشی فعال داشته است. تأکید ایران در این اجلاس‌ها بر لزوم دخالت بیشتر دولت‌ها در کنار بخش خصوصی فعال در این فضا و رفع انحصار مدیریتی از آن بوده است. اگرچه رویکرد قوانین داخلی ایران بر روش قانون‌گذاری ملی تکیه دارد، لیکن نگرش انتقادی ایران به نحوه مدیریت زیرساخت‌های سایبری، حاکی از پذیرش روش خودانتظامی در این عرصه از سوی ایران است. نمونه بارز این مدیریت، تبعیت نهادهای فنی سایبری، از جمله سازمان اینترنتی انتصاب اسامی و کدهای رقمی (آیکان)، از قوانین داخلی آمریکاست. لذا حمایت ایران از نتایج اجلاس‌های اتحادیه بین‌المللی مخابرات که منجر به ایجاد فشار بر ایالات متحده و تغییر اساسنامه آیکان شد، مؤید عدم مخالفت ایران با شیوه خودانتظامی عادلانه است. همچنین رویه جمهوری اسلامی ایران حاکی از اقبال به روش بین‌المللی است. رأی مثبت ایران به سند اصلاحی مقررات اتحادیه بین‌المللی مخابرات در سال ۲۰۱۲ بیانگر این حمایت است. در مجموع می‌توان بیان داشت که رویکرد ایران در خصوص قانون‌گذاری در فضای سایبر، متمایل به روش مختلط است. با این حال، طرح شبکه ملی و مجموعه قوانین حاکم بر فضای سایبر در ایران، امروزه نشان‌دهنده غلبه رویکرد قانون‌گذاری ملی در فضای سایبر است (شکیب نژاد، ۲۰۱۷: ۱۶۲-۱۶۵).

۲- بیانیه چشم‌انداز فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران: طرح کشور سایبری و گام‌های انقلاب سایبری در سال ۱۴۰۴ به این چشم‌انداز منتهی خواهد شد:

¹¹ Goldsmith & Wu

¹² Tapscott & Tapscott

«فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، فضایی در امتداد فضای واقعی، سالم، ایمن، مفید، پیشران پیشرفت سایر حوزه‌ها، متکی بر ظرفیت درون‌زای کشور، برخوردار از منابع انسانی متخصص، ماهر، مؤثر و کارآمد، برخوردار از مراکز علمی و پژوهشی، شرکت‌های دانش‌بنیان و صنایع پیشرفته داخلی است. برای حرکت جهشی، دارای ابتکار عمل بوده و از راه‌های میانبر استفاده می‌نماید. از استقلال هوشمندانه و عالمانه با کمترین وابستگی برخوردار است و حضوری فعال، مبتکرانه، قوی و هدفمند در مجامع و نهادهای منطقه‌ای و بین‌المللی دارد. الهام‌بخش در جهان اسلام، نقش‌آفرین در صحنه جهانی، قدرت اول سایبری و مقام اول ارائه خدمات فضای مجازی در منطقه غرب و جنوب غرب آسیا، با تعامل سازنده و مؤثر در روابط بین‌الملل و استفاده صلح‌آمیز از فضای مجازی با مشارکت همه کشورها در توسعه آن و رفع حکمرانی کشورهای سلطه‌گر بر شبکه جهانی اینترنت و انتقال حاکمیت اینترنت به سازمان ملل با همکاری و مشارکت سایر کشورها است. ارزش‌ها، هنجارها و سبک زندگی اسلامی - ایرانی مبتنی بر فرهنگ پیشرفت پایدار در فضای مجازی کشور نهادینه شده و نیازها و خدمات نو، جذاب و متنوع، به‌ویژه در حوزه‌های آموزش، سلامت، تجارت، حمل‌ونقل، آب، انرژی و سرگرمی برای کاربران ایرانی فراهم شده است. نظام حکمرانی در بهره‌گیری از فضای مجازی بر اساس حاکمیت ملی، عدالت، آزادی و صیانت از حقوق مردم و برخوردار از مدیریتی یکپارچه، حاصل از ارتباط به‌هم‌پیوسته و همگرایی بخش‌های حاکمیتی، عمومی، تعاونی و خصوصی، پیشتاز است. با مشارکت شهروندان، سازمان‌ها، کسب‌وکارها و تمام بخش‌های عمومی و خصوصی، امنیت و سلامت این فضا در بالاترین سطح قرار دارد. دارای زیرساخت‌های مطمئن، امن، پایدار، یکپارچه و گسترده در سراسر کشور بر بستر شبکه ملی اطلاعات و در ارتباط با شبکه جهانی است. از بلوغ فرآیندهای صنعتی مبتنی بر فناوری‌های نوین، نقش مؤثر در اقتصاد مقاومتی، اقتصاد دانش‌بنیان و فرصت‌های جدید شغلی برخوردار است و در بازارهای جهانی، با افزایش سطح کیفیت و کمیت کالا و خدمات، حضوری رقابتی دارد و در نهایت از مواجهه عالمانه و پیشتاز با تحولات ایران و جهان مبتنی بر مطالعات راهبردی، آینده‌پژوهی و آینده‌نگاری در کلیه ابعاد فضای مجازی برخوردار است» (کفشدار طوسی و کفشدار طوسی، ۲۰۲۳: ۷۵-۷۶).

۶- روش پژوهش

اصولاً ویژگی کلیدی رویکرد مطالعه موردی، شیوه یا داده نیست، بلکه تأکید بر درک فرآیندها آن‌گونه که در بستر خود رخ می‌دهند، است. تأکید بر جدایی بستر از موضوع پژوهش نیست، بلکه تأکید بر دیدن موضوع در بستر پژوهش است. بیشتر پژوهش‌های موردی، به علت فرصت بررسی باز، قادر به استخراج شیوه استقرایی پژوهش می‌شوند که هدف از آن نظریه‌سازی و ایجاد فرضیه است، نه صرفاً آزمون آن‌ها (دانایی فرد و همکاران، ۲۰۲۳: ۴۹-۵۰).

پژوهش کیفی عبارت از مجموعه فعالیت‌هایی مانند مشاهده، مصاحبه و شرکت گسترده در فعالیت‌های پژوهشی است. تحلیل محتوا از جمله روش‌های مرسوم برای مطالعه دقیق و نظام‌مند انواع متون، به‌ویژه متون رسانه‌ای، است و در تمامی شاخه‌های علوم اجتماعی کاربرد دارد (کمالی، ۲۰۲۲: ۱۷۹-۱۸۰). در این روش، شرکت‌کنندگان توسط پژوهشگر دست‌چین می‌شوند؛ چراکه یا به صورت مشخص دارای ویژگی یا پدیده مورد نظر هستند و یا غنی از اطلاعات درباره موضوعی خاص‌اند. این روش بیشتر زمانی استفاده می‌شود که نیاز به نمونه‌های خبره وجود دارد. نمونه‌گیری هدفمند جهت افزایش فهم از افراد، گروه‌های منتخب و تجارب آن‌ها و یا برای توسعه نظریه‌ها و مفاهیم

طراحی شده است. پژوهشگران با انتخاب موارد غنی از اطلاعات که شامل افراد، گروه‌ها، مؤسسات یا رفتارهایی است که بینش کاملی نسبت به سؤال پژوهش فراهم می‌کنند، به این مهم دست می‌یابند (جلالی، ۲۰۱۲: ۳۱۳-۳۱۴). در این نوع تجزیه و تحلیل، بیشتر بر روی لغات و اصطلاحات به‌کاررفته توجه می‌شود و هدف محقق یا متخصص، پی بردن به تغییرات خط‌مشی‌های سیاسی به‌وسیله مقایسه کلمات و اصطلاحات قبلی با کلمات و اصطلاحاتی است که جدیداً به‌کار برده شده‌اند (طاهری، ۲۰۰۳: ۱۷۳). بنابراین، هدف هر نوع مصاحبه در پژوهش کیفی، نگاه به موضوع پژوهش از منظر مصاحبه‌شونده و درک چگونگی و چرایی این منظر یا دیدگاه است. یکی از عوامل بسیار مهم در انجام موفق مصاحبه کیفی، انعطاف‌پذیری است. این احتمال وجود دارد که در آغاز همه مصاحبه‌ها یک پرسش باز مطرح شود، ولی باید سؤال‌های بعدی به گونه‌ای مطرح شوند که هدف پژوهش را پوشش دهند. به عنوان یک مصاحبه‌گر، ممکن است اجازه دهید این پرسش‌ها در حین مصاحبه با مصاحبه‌شونده شکل گیرند یا در طول مصاحبه هر زمان که صلاح دیدید آن‌ها را مطرح کنید. همچنین در هر مصاحبه‌ای، اگر مصاحبه‌شونده مسائل اصلی مورد نظر را خود مطرح کند، طرح سؤال‌های کنترلی لازم نیست. هیچ‌گونه مجموعه قواعد خاصی برای تحلیل داده‌های حاصل از مصاحبه‌های پژوهشی کیفی وجود ندارد. در عین حال، شناسایی ویژگی‌های مشترک در شیوه‌های تحلیل مورد استفاده در مطالعات مختلف موجود و ارائه رهنمودهایی برای رویکردهای اصلی تحلیل، میسر است (دانایی فرد و همکاران، ۲۰۲۳: ۱۸۹-۱۹۸).

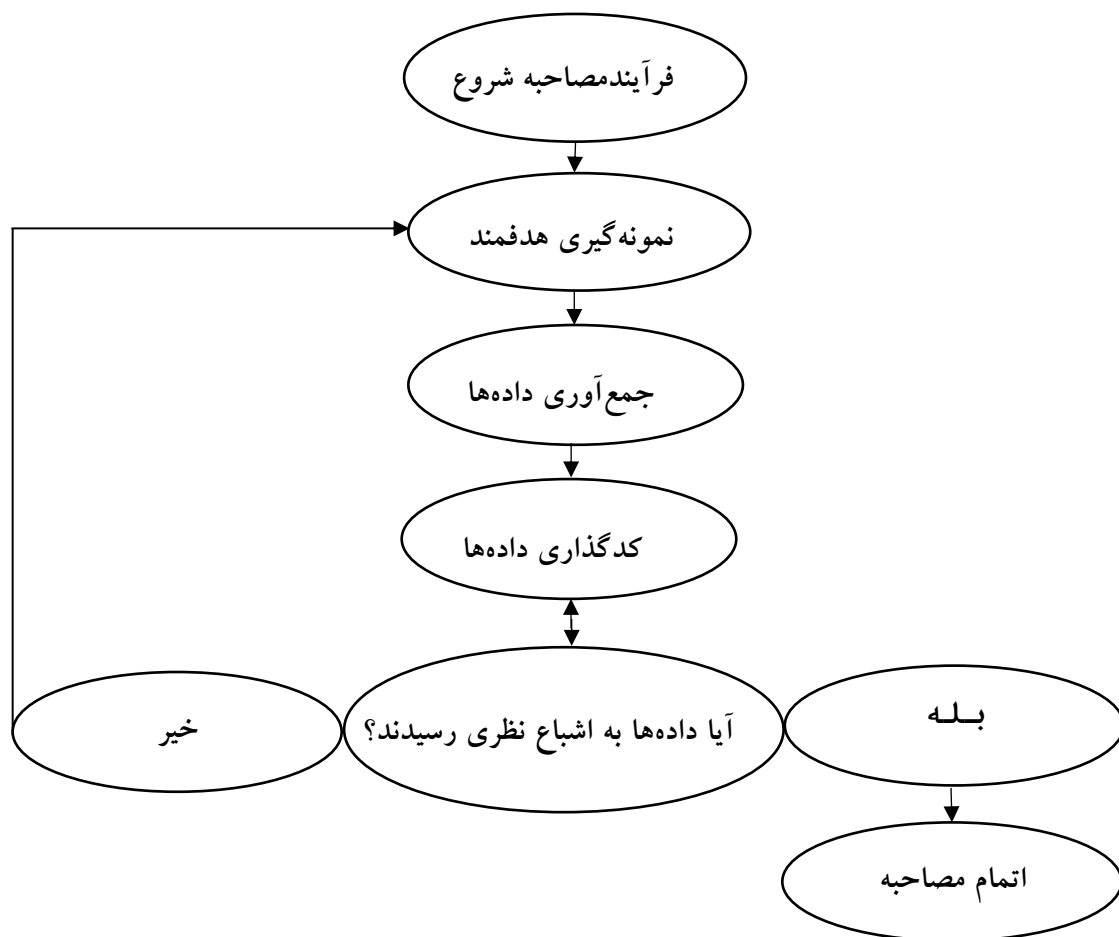
این پژوهش از نظر هدف، کاربردی؛ به لحاظ فلسفه و پارادایم پژوهش، عمل‌گرایانه؛ از جهت رویکرد تحقیق، ترکیبی؛ به لحاظ زمانی، مقطعی؛ از منظر استراتژی پژوهش، مبتنی بر روش تحلیل محتوای کیفی؛ از نظر نوع داده‌ها، آمیخته از نوع اکتشافی؛ و از نظر روش گردآوری داده‌ها، مبتنی بر مصاحبه با کارشناسان و خبرگان بوده است. در این پژوهش، برای گردآوری اطلاعات از منابع علمی شامل اسناد و گزارش‌های کارشناسی نهادهای دولتی در رابطه با فضای مجازی، محتوای قوانین حقوقی، اسناد سیاستی و بررسی متون رسانه‌ای استفاده گردید.

همچنین با مدیران فعلی و سابق حوزه فضای مجازی، کارشناسان مؤسسات و نهادهای حوزه فضای مجازی، اعضای کمیسیون عالی تنظیم مقررات مجلس شورای اسلامی، اعضای حقیقی و حقوقی شورای عالی فضای مجازی، استادان دانشگاه‌ها و صاحب‌نظران فعال در حوزه فضای مجازی که مرتبط با جریان‌های سیاسی کشور هستند، در مجموع ۱۷ مصاحبه با خبرگان و کارشناسان صورت گرفت و مصاحبه‌ها تا رسیدن به اشباع نظری و عدم دریافت کدهای جدید ادامه یافت. نمونه‌گیری برای مصاحبه با روش نمونه‌برداری غیرتصادفی به شیوه هدفمند انجام شد. سپس کدها از مصاحبه‌ها استخراج گردید و بر اساس سه تقسیم‌بندی موضوعی شامل: الف - رویکردهای کلی و دیدگاه‌ها، ب - سیاست‌ها و اولویت‌ها و ج - ملاحظات و چالش‌ها، و با تفکیک سه جناح سیاسی اصلاح‌طلبان، اصول‌گرایان و اعتدال‌گرایان دسته‌بندی شدند که در جدول مربوطه در بخش یافته‌ها قابل مشاهده است.

لازم به توضیح است که مصاحبه‌شوندگان بر اساس تیم مشارکت‌کننده و بر مبنای معیارهای زیر انتخاب گردیدند:

- فهم نظری موضوع: آیا این افراد فهم مطلوبی از برخی ابعاد در حال تکوین دارند؟
- شناسایی شده توسط دیگر شرکت‌کنندگان: آیا این افراد به عنوان کسانی که در حوزه مربوطه و در سطح زمینه موضوعی نقش کلیدی بر عهده دارند، معرفی شده‌اند؟

- کلیدی بودن: آیا افراد شناسایی شده برای مشارکت در پژوهش، دانش و تخصص بالایی در زمینه مورد نظر دارند؟
- موافقت با مشارکت: آیا افراد منتخب انگیزه مناسبی برای شرکت در پژوهش دارند؟
- تجربه: آیا افراد منتخب تجربه کافی برای شرکت در پژوهش دارند؟
- تنوع: آیا افراد منتخب در مشاغل و/یا سطوح مختلف صنعت در حال فعالیت هستند؟
- تحصیلات: دارای مدرک دکتری و یا دارای مدرک کارشناسی ارشد با حداقل ۱۰ سال سابقه کار مرتبط و تجربه کافی باشند.
- سوابق اجرایی و علمی: دارای سوابق اجرایی و دارای تألیفات، مقالات و فعالیت‌های پژوهشی در مورد موضوع تحقیق باشند.

شکل ۱ - مراحل انجام مصاحبه با خبرگان

۷- یافته‌های پژوهش

جدول ۱. سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی بر اساس مطالعه رویکردهای جناح‌های سیاسی در ایران (یافته‌های پژوهش)

جناح سیاسی	ملاحظات و چالش‌ها	سیاست‌ها و اولویت‌ها	رویکردهای کلی و دیدگاه‌ها
جناح اصلاح‌طلبان	- چالش‌های امنیتی و فرهنگی، به‌خصوص در مقابل نفوذ و اخبار جعلی. - تعارض بین نیاز به آزادی و حفظ امنیت ملی. - نیاز به سیاستگذاری متعادل و مبتنی بر حقوق بشر.	- اصلاح سیاست‌های فیلترینگ و حذف موانع پیشرفت فناوری. - توسعه زیرساخت‌های دیجیتال و آموزش بهره‌برداران. - ترویج فضای آزاد و تشویق فعالیت‌های مدنی و اجتماعی.	- تأکید بر ترویج آزادی و گفتگو در فضای مجازی، و کاهش نظارت‌های سختگیرانه. - حمایت از توسعه زیرساخت‌های فناوری و بهره‌مندی گسترده‌تر مردم. - توجه به نقش فضای مجازی در توسعه فرهنگی و اقتصادی.
جناح اصول‌گرایان	- مواجهه با چالش‌های فنی و اقتصادی در عملیاتی‌سازی کنترل کامل. - مقابله با انتقادات داخلی و بین‌المللی در مورد محدودیت‌های آزادی‌های فردی. - نیاز به حفظ تعادل میان امنیت و حقوق فردی.	- توسعه فیلترینگ و نظارت گسترده بر محتواهای اینترنتی. - ایجاد شبکه‌های داخلی و بومی برای کاهش وابستگی به فضای خارجی. - تصویب قوانین سخت‌گیرانه برای حفاظت فرهنگی و امنیت ملی.	- تمرکز بر کنترل مؤثر و محدودسازی فضای مجازی جهت حفظ وحدت ملی و ارزش‌های دینی و فرهنگی. - تأکید بر «پایبندی به موازین شرعی» در تولید محتوا و بهره‌برداری از فضای مجازی. - نگرانی از نفوذ فرهنگی و فرهنگی‌زدایی غربی.
جناح اعتدال‌گرایان	- چالش در رقابت جهانی و توسعه فناوری‌های پیشرفته. - نیازمند بودجه و سیاست‌های حمایتی بلندمدت. - مهم بودن توسعه منابع انسانی متخصص.	- سرمایه‌گذاری در شرکت‌ها و زیرساخت‌های داخلی. - سیاست‌های حمایتی برای شرکت‌های فناوری ایرانی. - ترویج محتوا و فناوری‌های بومی در فضای مجازی.	- تمرکز بر توسعه استقلال فناوری و فضای مجازی داخلی. - کاهش وابستگی به فناوری‌های خارجی و حمایت از صنایع دیجیتال داخلی. - اهمیت احیای اقتدار ملی در عرصه فناوری.

۸- تحلیل یافته‌های پژوهش

- جناح اصلاح‌طلب بیشتر بر توسعه آزادی، زیرساخت‌ها و توانمندسازی کاربران تمرکز دارد.
 - جناح اصول‌گرا بر کنترل و محدودیت‌های سخت‌گیرانه تمرکز دارد، با هدف صیانت فرهنگی، ملی و امنیتی.
 - جناح اعتدال‌گرا بر خودکفایی فناوری و استقلال ملی در عرصه فناوری و ارتباطات تأکید می‌کند.
- این رویکردهای مختلف، معمولاً در سیاست‌های کلی، قوانین و برنامه‌های توسعه فضای مجازی در ایران اثرگذار هستند و هر کدام بر اساس منافع و دیدگاه‌های خود، رویکردهایی متفاوت را پی می‌گیرند.

سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی، موضوعی پیچیده و چندوجهی است که شامل تدوین قوانین، مقررات، سیاست‌ها و رویه‌هایی برای مدیریت و نظارت بر فعالیت‌ها در این فضا می‌شود. هدف از این کار، ایجاد محیطی امن، پایدار و مفید برای کاربران و همچنین حفظ منافع ملی و ارزش‌های فرهنگی است. به طور کلی، حکمرانی فضای مجازی شامل موارد زیر است:

- تعیین چارچوب قانونی: تدوین قوانینی که حقوق و مسئولیت‌های افراد و سازمان‌ها را در فضای مجازی مشخص کند. این قوانین می‌توانند شامل مواردی مانند حفظ حریم خصوصی، امنیت سایبری، مبارزه با جرایم اینترنتی و حمایت از مالکیت معنوی باشند.
 - ایجاد نهادهای نظارتی: تشکیل سازمان‌ها و نهادهایی که مسئول نظارت بر اجرای قوانین و مقررات در فضای مجازی هستند. این نهادها می‌توانند وظایفی مانند رصد فعالیت‌های آنلاین، شناسایی و برخورد با تخلفات و ارائه آموزش‌های لازم به کاربران را بر عهده داشته باشند.
 - توسعه زیرساخت‌های امن: سرمایه‌گذاری در توسعه زیرساخت‌های امنیتی برای حفاظت از شبکه‌ها، داده‌ها و سیستم‌های اطلاعاتی در برابر تهدیدات سایبری. این امر شامل استفاده از فناوری‌های پیشرفته مانند فایروال‌ها، سیستم‌های تشخیص نفوذ و رمزنگاری می‌شود.
 - ارتقای آگاهی عمومی: افزایش آگاهی و دانش کاربران درباره خطرات و فرصت‌های فضای مجازی. این امر شامل آموزش‌هایی درباره نحوه استفاده ایمن از اینترنت، شناسایی اطلاعات نادرست و محافظت از حریم خصوصی می‌شود.
 - همکاری بین‌المللی: همکاری با سایر کشورها و سازمان‌های بین‌المللی برای مقابله با تهدیدات سایبری و ترویج یک فضای مجازی باز، امن و قابل اعتماد.
 - سیاستگذاری فضای مجازی می‌تواند شامل موارد زیر باشد:
 - توسعه دسترسی به اینترنت: تلاش برای افزایش دسترسی به اینترنت برای همه افراد، به‌ویژه در مناطق محروم و دورافتاده.
 - حمایت از تولید محتوای داخلی: تشویق و حمایت از تولید محتوای بومی و متناسب با فرهنگ و ارزش‌های جامعه.
 - تقویت اقتصاد دیجیتال: ایجاد محیطی مناسب برای رشد و توسعه کسب‌وکارهای آنلاین و نوآوری‌های دیجیتال.
 - حفظ حقوق کاربران: تضمین حقوق کاربران در فضای مجازی، از جمله حق آزادی بیان، حق دسترسی به اطلاعات و حق حریم خصوصی.
 - مبارزه با اطلاعات نادرست: مقابله با انتشار اخبار جعلی و اطلاعات نادرست در فضای مجازی.
- به دلیل اهمیت و گستردگی فضای مجازی، سیاستگذاری و حکمرانی آن فرآیندی مداوم و پویا است که نیازمند توجه و همکاری همه ذی‌نفعان، از جمله دولت، بخش خصوصی، جامعه مدنی و کاربران است.

۱- بررسی اهداف طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی از دیدگاه سه جناح اصلاح‌طلب، اصول‌گرا و اعتدال‌گرا

بررسی اهداف طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی از دیدگاه سه جناح اصلاح‌طلب، اصول‌گرا و اعتدال‌گرا، نیازمند درک مواضع کلی این جناح‌ها درباره فضای مجازی و آزادی اطلاعات است. به طور خلاصه می‌توان گفت:

۱- دیدگاه اصلاح‌طلبان

اهداف و دغدغه‌ها:

- حفظ آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات: اصلاح‌طلبان بر حفظ آزادی بیان و دسترسی آزادانه به اطلاعات در فضای مجازی تأکید دارند.
- حمایت از حقوق کاربران: آن‌ها معتقدند حقوق کاربران در فضای مجازی باید به طور کامل رعایت شود و از هرگونه تبعیض و سانسور جلوگیری گردد.
- توسعه فضای باز و پویا: اصلاح‌طلبان خواهان توسعه فضای مجازی به عنوان محیطی باز و پویا برای تبادل اطلاعات، ایده‌ها و نظرات هستند.
- مخالفت با فیلترینگ و سانسور: آن‌ها با فیلترینگ و سانسور گسترده در فضای مجازی مخالف هستند و معتقدند این اقدامات باعث محدود شدن آزادی‌ها و کاهش دسترسی به اطلاعات می‌شود.
- نگاه به طرح صیانت: به طور کلی با طرح صیانت مخالف هستند؛ زیرا آن را تهدیدی برای آزادی بیان و دسترسی به اطلاعات می‌دانند. آن‌ها معتقدند این طرح باعث محدود شدن فضای مجازی و کاهش جذابیت آن برای کاربران می‌شود.

۲- دیدگاه اصول‌گرایان

اهداف و دغدغه‌ها:

- حفظ ارزش‌های اسلامی و انقلابی: اصول‌گرایان معتقدند فضای مجازی باید از محتوای مغایر با ارزش‌های اسلامی و انقلابی پاکسازی شود.
- مقابله با تهدیدات امنیتی و فرهنگی: آن‌ها نگران نفوذ فرهنگی غرب و تهدیدات امنیتی ناشی از فعالیت‌های دشمنان در فضای مجازی هستند.
- حمایت از پیام‌رسان‌های داخلی: اصول‌گرایان به شدت از توسعه و حمایت از پیام‌رسان‌های داخلی برای کاهش وابستگی به پلتفرم‌های خارجی حمایت می‌کنند.
- کنترل و نظارت بیشتر: آن‌ها خواهان اعمال کنترل و نظارت بیشتر بر فضای مجازی برای جلوگیری از انتشار محتوای نامناسب و فعالیت‌های غیرقانونی هستند.
- نگاه به طرح صیانت: به طور کلی از طرح صیانت حمایت می‌کنند؛ زیرا آن را ابزاری برای تحقق اهداف فوق می‌دانند. البته ممکن است برخی از جزئیات طرح را مورد انتقاد قرار دهند، اما در کلیت با آن موافق هستند.

۳- دیدگاه اعتدال گرایان

اهداف و دغدغه‌ها:

- ایجاد تعادل بین آزادی و امنیت: اعتدال گرایان تلاش می‌کنند بین حفظ آزادی‌های فردی و تأمین امنیت ملی در فضای مجازی تعادل برقرار کنند.
- حمایت از توسعه فناوری و اقتصاد دیجیتال: آن‌ها بر اهمیت توسعه فناوری و اقتصاد دیجیتال در کشور تأکید دارند و معتقدند فضای مجازی باید به عنوان ابزاری برای پیشرفت اقتصادی و اجتماعی مورد استفاده قرار گیرد.
- مخالفت با افراط و تفریط: اعتدال گرایان با هرگونه افراط و تفریط در سیاست‌گذاری فضای مجازی مخالف هستند و به دنبال راهکارهای میانه و متعادل‌اند.
- نگاه به طرح صیانت: موضعی میانه نسبت به طرح صیانت دارند. آن‌ها معتقدند باید برخی از نگرانی‌های امنیتی و فرهنگی در فضای مجازی برطرف شود، اما این کار نباید به قیمت محدود شدن آزادی‌ها و کاهش دسترسی به اطلاعات تمام شود. احتمالاً از برخی جنبه‌های طرح حمایت می‌کنند و با برخی دیگر مخالفت دارند.

۲- بررسی راهبردهای طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی از

دیدگاه سه جناح اصلاح طلب، اصول گرا و اعتدال گرا

برای درک بهتر راهبردهای طرح صیانت از دیدگاه جناح‌های مختلف، باید ابتدا بدانیم هر جناح چه اهداف و ارزش‌هایی را در این حوزه دنبال می‌کند. سپس می‌توان بررسی کرد که هر جناح چه راهکارهایی را برای رسیدن به این اهداف پیشنهاد می‌کند.

۱- جناح اصلاح طلب

اهداف و ارزش‌ها:

- حفظ آزادی بیان و گردش آزاد اطلاعات در فضای مجازی
- صیانت از حقوق کاربران و حریم خصوصی آن‌ها
- توسعه دسترسی به اینترنت و کاهش شکاف دیجیتال
- تقویت جامعه مدنی و مشارکت شهروندان در فضای مجازی

راهبردها:

- تقویت سواد رسانه‌ای: آموزش کاربران برای تشخیص اخبار جعلی، مقابله با اطلاعات نادرست و استفاده مسئولانه از فضای مجازی.
- حمایت از تولید محتوای داخلی: تشویق و حمایت از تولید محتوای باکیفیت و متنوع در داخل کشور، به جای تمرکز بر فیلترینگ و مسدودسازی.
- توسعه زیرساخت‌های ارتباطی: افزایش سرعت و کیفیت اینترنت، کاهش هزینه‌ها و گسترش دسترسی به اینترنت در مناطق محروم.

- تدوین قوانین شفاف و دموکراتیک: مشارکت دادن متخصصان، فعالان مدنی و نمایندگان مردم در تدوین قوانین مربوط به فضای مجازی و اطمینان از رعایت اصول حقوق بشری در این قوانین.
- مخالفت با مسدودسازی: اجتناب از مسدودسازی شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های خارجی و تلاش برای ایجاد رقابت سالم بین پیام‌رسان‌های داخلی و خارجی.

۲- جناح اصول‌گرا

اهداف و ارزش‌ها:

- حفظ ارزش‌های اسلامی و ملی در فضای مجازی
- مقابله با محتوای غیراخلاقی و ضدفرهنگی
- حفظ امنیت ملی و جلوگیری از تهدیدات سایبری
- تقویت استقلال سایبری کشور

راهبردها:

- فیلترینگ و مسدودسازی: محدود کردن دسترسی به وبسایت‌ها و شبکه‌های اجتماعی که محتوای غیراخلاقی یا ضدفرهنگی منتشر می‌کنند.
- حمایت از پیام‌رسان‌های داخلی: ارائه تسهیلات و حمایت‌های مالی و قانونی به پیام‌رسان‌های داخلی و تشویق مردم به استفاده از آن‌ها.
- تقویت نظارت و کنترل: افزایش نظارت بر فعالیت‌های کاربران در فضای مجازی و برخورد با متخلفان.
- تدوین قوانین سخت‌گیرانه: تصویب قوانینی که مجازات‌های سنگینی برای انتشار محتوای غیراخلاقی، نشر اکاذیب و تهدید امنیت ملی در نظر می‌گیرند.
- تقویت پدافند سایبری: ایجاد سامانه‌های دفاعی برای مقابله با حملات سایبری و حفاظت از زیرساخت‌های حیاتی کشور.

۳- جناح اعتدال‌گرا

اهداف و ارزش‌ها:

- ایجاد تعادل بین آزادی بیان و امنیت ملی
- حفظ حقوق کاربران و صیانت از ارزش‌های فرهنگی
- توسعه فناوری اطلاعات و کاهش شکاف دیجیتال
- تقویت رقابت سالم در فضای مجازی

راهبردها:

- اصلاح قوانین موجود: بازنگری قوانین مربوط به فضای مجازی و اصلاح آن‌ها به گونه‌ای که هم حقوق کاربران را رعایت کنند و هم به حفظ امنیت ملی و ارزش‌های فرهنگی کمک نمایند.
- توسعه سواد رسانه‌ای: آموزش کاربران برای استفاده مسئولانه و آگاهانه از فضای مجازی و مقابله با اطلاعات نادرست و تبلیغات منفی.

- حمایت از تولید محتوای داخلی: تشویق و حمایت از تولید محتوای باکیفیت و متنوع در داخل کشور، با تمرکز بر نیازهای مخاطبان داخلی.
 - تقویت زیرساخت‌های ارتباطی: بهبود کیفیت و سرعت اینترنت، کاهش هزینه‌ها و گسترش دسترسی به اینترنت در مناطق مختلف کشور.
 - ایجاد سازوکارهای نظارتی شفاف: ایجاد سازوکارهای نظارتی مستقل و شفاف برای بررسی تخلفات در فضای مجازی و اطمینان از رعایت اصول حقوق بشری در این سازوکارها.
 - تعامل با شرکت‌های خارجی: همکاری با شرکت‌های خارجی برای بهبود امنیت فضای مجازی، مقابله با جرایم سایبری و توسعه فناوری اطلاعات در کشور.
- به طور خلاصه، می‌توان گفت که اصلاح‌طلبان بر آزادی بیان و حقوق کاربران تأکید دارند و راهکارهایی مانند آموزش، تولید محتوا و توسعه زیرساخت‌ها را پیشنهاد می‌کنند. اصول‌گرایان بر حفظ ارزش‌های اسلامی و امنیت ملی تأکید دارند و راهکارهایی مانند فیلترینگ، نظارت و تدوین قوانین سخت‌گیرانه را پیشنهاد می‌کنند. اعتدال‌گرایان تلاش می‌کنند تا بین این دو دیدگاه تعادل ایجاد کنند و راهکارهایی مانند اصلاح قوانین، توسعه سواد رسانه‌ای و ایجاد سازوکارهای نظارتی شفاف را پیشنهاد می‌کنند.
- ### ۳- بررسی پیامدهای طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی از دیدگاه سه جناح اصلاح‌طلب، اصول‌گرا و اعتدال‌گرا
- طرح صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی، یکی از موضوعات بحث‌برانگیز در ایران بوده است و دیدگاه‌های مختلفی از سوی جناح‌های سیاسی مختلف نسبت به آن مطرح شده است. در اینجا به بررسی این دیدگاه‌ها از منظر سه جناح اصلاح‌طلب، اصول‌گرا و اعتدال‌گرا می‌پردازیم:
- #### ۱- جناح اصلاح‌طلب
- نگرانی از محدودیت آزادی بیان: اصلاح‌طلبان به طور کلی نگران این هستند که طرح صیانت منجر به محدودیت آزادی بیان و گردش آزاد اطلاعات در فضای مجازی شود. آن‌ها معتقدند که این طرح می‌تواند به ابزاری برای سانسور و کنترل بیشتر اینترنت توسط حکومت تبدیل شود.
 - تأکید بر حقوق کاربران: اصلاح‌طلبان تأکید دارند که هرگونه ساماندهی فضای مجازی باید با رعایت حقوق کاربران، حریم خصوصی و آزادی‌های مدنی آن‌ها صورت گیرد. آن‌ها معتقدند که نباید به بهانه حفظ امنیت، حقوق اساسی مردم نقض شود.
 - مخالفت با مسدودسازی: اصلاح‌طلبان مخالف مسدودسازی شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان‌های خارجی هستند. آن‌ها معتقدند که این کار باعث ایجاد انحصار برای پیام‌رسان‌های داخلی و کاهش دسترسی مردم به اطلاعات و ارتباطات جهانی می‌شود.
 - پیشنهاد رویکرد ایجابی: اصلاح‌طلبان به جای رویکرد سلبی و مسدودسازی، پیشنهاد می‌کنند که رویکردی ایجابی در پیش گرفته شود. این رویکرد شامل افزایش سواد رسانه‌ای مردم، حمایت از تولید محتوای داخلی و ایجاد رقابت سالم بین پیام‌رسان‌های داخلی و خارجی است.

۲- جناح اصول‌گرا

- تأکید بر حفظ ارزش‌های اسلامی و ملی: اصول‌گرایان معتقدند که فضای مجازی باید بر اساس ارزش‌های اسلامی و ملی ساماندهی شود. آن‌ها نگران تأثیرات منفی محتوای غیراخلاقی و ضدفرهنگی بر جامعه، به‌ویژه جوانان، هستند.
- حمایت از طرح صیانت: اصول‌گرایان به طور کلی از طرح صیانت حمایت می‌کنند و معتقدند که این طرح می‌تواند به حفظ امنیت و اخلاق در فضای مجازی کمک کند. آن‌ها بر این باورند که دولت باید ابزارهای لازم برای کنترل و نظارت بر اینترنت را در اختیار داشته باشد.
- حمایت از پیام‌رسان‌های داخلی: اصول‌گرایان از پیام‌رسان‌های داخلی حمایت می‌کنند و معتقدند که باید از آن‌ها در برابر پیام‌رسان‌های خارجی پشتیبانی شود. آن‌ها بر این باورند که این کار باعث تقویت استقلال سایبری کشور می‌شود.
- تأکید بر برخورد با تخلفات: اصول‌گرایان تأکید دارند که با تخلفات در فضای مجازی، مانند انتشار اخبار کذب، ترویج خشونت و توهین به مقدسات، باید به شدت برخورد شود.

۳- جناح اعتدال‌گرا

- تلاش برای ایجاد تعادل: اعتدال‌گرایان تلاش می‌کنند تا بین دیدگاه‌های اصلاح‌طلبان و اصول‌گرایان تعادل ایجاد کنند. آن‌ها معتقدند که باید هم از آزادی بیان و حقوق کاربران محافظت کرد و هم به حفظ امنیت و اخلاق در فضای مجازی توجه داشت.
 - اصلاح طرح صیانت: اعتدال‌گرایان معتقدند که طرح صیانت نیازمند اصلاح است و باید با در نظر گرفتن نظرات کارشناسان و فعالان حوزه فناوری اطلاعات، به گونه‌ای تدوین شود که حقوق کاربران را نقض نکند.
 - حمایت از توسعه فناوری اطلاعات: اعتدال‌گرایان از توسعه فناوری اطلاعات در کشور حمایت می‌کنند و معتقدند که نباید با اقدامات محدودکننده، مانع پیشرفت این حوزه شد.
 - تأکید بر همکاری بین‌المللی: اعتدال‌گرایان تأکید دارند که برای مقابله با تهدیدات سایبری و جرایم اینترنتی، باید با کشورهای دیگر همکاری کرد.
- به طور خلاصه، می‌توان گفت که اصلاح‌طلبان بیشتر نگران محدودیت آزادی بیان و حقوق کاربران هستند؛ اصول‌گرایان بیشتر بر حفظ ارزش‌های اسلامی و ملی و امنیت فضای مجازی تأکید دارند؛ و اعتدال‌گرایان تلاش می‌کنند تا بین این دو دیدگاه تعادل ایجاد کنند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

هدف از پژوهش حاضر، پاسخ دادن به این پرسش است که: «اهداف، راهبردها و پیامدهای طرح "صیانت از حقوق کاربران در فضای مجازی و ساماندهی پیام‌رسان‌های اجتماعی" از دیدگاه جناح‌های سیاسی ایران چیست؟» برای این منظور از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. برای دستیابی به داده‌ها، ۱۷ مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با مدیران و کارشناسان ارشد اجرایی و تقنینی (از جمله اعضای شورای عالی فضای مجازی و کمیسیون تنظیم مقررات مجلس)، اساتید دانشگاه و صاحب‌نظران مرتبط با جریان‌های مختلف سیاسی کشور انجام گردید. گردآوری داده‌ها تا مرحله

اشباع نظری و رسیدن به داده‌های تکراری ادامه یافت و پس از دریافت کدهای مشابه متوقف شد. سپس تحلیل محتوای کیفی برای پردازش اطلاعات به کار گرفته شد.

این پژوهش از منظر هدف، کاربردی؛ از لحاظ فلسفه و پارادایم پژوهش، عمل‌گرایانه؛ از جهت رویکرد تحقیق، ترکیبی؛ به لحاظ زمانی، مقطعی؛ از منظر استراتژی پژوهش، مبتنی بر روش تحلیل محتوای کیفی؛ از نظر نوع داده‌ها، آمیخته از نوع اکتشافی؛ و از نظر روش گردآوری داده‌ها، مبتنی بر مصاحبه نیمه‌ساختاریافته است. سؤالات مصاحبه بر اساس سه تقسیم‌بندی موضوعی شامل: الف) رویکردهای کلی و دیدگاه‌ها، ب) سیاست‌ها و اولویت‌ها، و ج) ملاحظات و چالش‌ها، و با تفکیک سه جناح سیاسی اصلاح‌طلبان، اصول‌گرایان و اعتدال‌گرایان دسته‌بندی گردیدند که در جدول مربوطه در بخش یافته‌ها قابل مشاهده است.

نتایج تحقیق نشان داد که مسئله فضای مجازی در ایران، عرصه‌ای پیچیده و چندوجهی است که سیاستگذاری و حکمرانی آن همواره با چالش‌ها و اختلاف‌نظرهای جدی میان جناح‌های سیاسی مختلف روبه‌رو بوده است. این اختلاف‌نظرها ناشی از تفاوت در مبانی فکری، ارزش‌ها و اهداف هر جناح است که در نهایت بر رویکردها و راهبردهای پیشنهادی آن‌ها برای سیاستگذاری و مدیریت این فضا تأثیر می‌گذارد.

بررسی اجمالی رویکردها

اصلاح‌طلبان: بر آزادی بیان، حقوق کاربران، دسترسی آزاد به اطلاعات و توسعه جامعه مدنی در فضای مجازی تأکید دارند. آن‌ها معتقدند که محدودیت‌ها و فیلترینگ نه تنها کارآمد نیست، بلکه باعث کاهش اعتماد عمومی و مهاجرت نخبگان می‌شود. راهکار پیشنهادی آن‌ها، تقویت سواد رسانه‌ای، حمایت از تولید محتوای داخلی، توسعه زیرساخت‌ها و تدوین قوانین شفاف و دموکراتیک است.

اصول‌گرایان: بر حفظ ارزش‌های اسلامی و ملی، مقابله با تهدیدات فرهنگی و امنیتی و تقویت استقلال سایبری تمرکز دارند. آن‌ها معتقدند که فضای مجازی نیازمند نظارت و کنترل بیشتر، فیلترینگ محتوای نامناسب و حمایت از پیام‌رسان‌های داخلی است. هدف آن‌ها ایجاد یک «اینترنت ملی» با محتوای بومی و کنترل‌شده است.

اعتدال‌گرایان: تلاش می‌کنند تعادلی میان آزادی و امنیت، حقوق کاربران و ارزش‌های فرهنگی ایجاد کنند. آن‌ها معتقدند که سیاستگذاری در فضای مجازی باید بر اساس عقلانیت، کارشناسی و تعامل با ذی‌نفعان مختلف صورت گیرد. راهکارهای پیشنهادی آن‌ها اصلاح قوانین موجود، توسعه سواد رسانه‌ای، حمایت از تولید محتوای داخلی و ایجاد سازوکارهای نظارتی شفاف است.

چالش‌های پیش رو

- عدم اجماع ملی: نبود اجماع نظر میان جناح‌های سیاسی درباره اهداف و راهبردهای حکمرانی فضای مجازی باعث شده است که سیاست‌ها و قوانین به صورت متناقض و ناپایدار تدوین و اجرا شوند.
- فقدان شفافیت و مشارکت: فرآیند سیاستگذاری در فضای مجازی اغلب غیرشفاف و بدون مشارکت ذی‌نفعان مختلف (کارشناسان، فعالان مدنی و کاربران) صورت می‌گیرد. این امر باعث کاهش اعتماد عمومی و نارضایتی کاربران می‌شود.

- تغییرات سریع فناوری: تحولات سریع در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات موجب می‌شود سیاست‌ها و قوانین به سرعت منسوخ شوند و نتوانند به‌طور مؤثر چالش‌های جدید را مدیریت کنند.
 - با توجه به رویکردهای متفاوت جناح‌های سیاسی در ایران، سیاستگذاری و حکمرانی فضای مجازی نیازمند رویکردی جامع، متوازن و مبتنی بر اجماع است. این رویکرد باید ضمن حفظ آزادی بیان و حقوق کاربران، به امنیت ملی و ارزش‌های فرهنگی نیز توجه داشته باشد. برای دستیابی به این هدف، لازم است:
 - گفت‌وگوی ملی: یک گفت‌وگوی ملی فراگیر با حضور نمایندگان جناح‌های سیاسی مختلف، کارشناسان، فعالان مدنی و کاربران برای تعیین اهداف و اصول حکمرانی فضای مجازی برگزار شود.
 - شفافیت و مشارکت: فرآیند سیاستگذاری در فضای مجازی باید شفاف و با مشارکت ذی‌نفعان مختلف صورت گیرد.
 - قوانین متناسب با فناوری: قوانین و مقررات مربوط به فضای مجازی باید با در نظر گرفتن تحولات سریع فناوری، به‌روزرسانی شوند.
 - تقویت سواد رسانه‌ای: آموزش سواد رسانه‌ای به کاربران، به‌عنوان یک راهکار اساسی برای مقابله با اطلاعات نادرست و استفاده مسئولانه از فضای مجازی، مورد توجه قرار گیرد.
 - توسعه زیرساخت‌ها: سرمایه‌گذاری در توسعه زیرساخت‌های ارتباطی، به‌منظور افزایش دسترسی به اینترنت و کاهش شکاف دیجیتال، ضروری است.
 - حمایت از تولید محتوای داخلی: تشویق و حمایت از تولید محتوای باکیفیت و متنوع در داخل کشور، به‌عنوان راهکاری مؤثر برای مقابله با محتوای نامناسب خارجی، مورد توجه قرار گیرد.
 - در نهایت، حکمرانی موفق فضای مجازی در ایران نیازمند تغییر نگرش از رویکردهای سلبی و محدودکننده به رویکردهای ایجابی و توسعه‌گرا است. با اتخاذ چنین رویکردی، می‌توان ضمن حفظ منافع ملی، به توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات، افزایش مشارکت شهروندان و تقویت جامعه مدنی در فضای مجازی کمک کرد.
- پیشنهاد‌های تحقیق را به دو بخش «پیشنهاد‌های حاصل از نتایج و یافته‌های تحقیق» و «پیشنهاد برای محققان دیگر» تقسیم می‌کنیم که در ابتدا پیشنهاد‌های حاصل از تحقیق ارائه می‌شود.
- پیشنهاد‌های سیاستی به منظور سیاستگذاری برای حکمرانی بر فضای مجازی در ایران با توجه به نیاز به بهبود حکمرانی فضای مجازی، پیشنهاد‌های سیاستی زیر در راستای ایجاد فضایی آنلاین، سالم، امن و پویا ارائه می‌شوند:
- ۱- تقویت زیرساخت‌های فنی و قانونی
- الف - توسعه زیرساخت‌های پهن‌بند: دسترسی همگانی به اینترنت پرسرعت، لازمه بهره‌مندی از فرصت‌های فضای مجازی است. دولت باید با سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های پهن‌بند، امکان دسترسی ارزان و باکیفیت را برای همه شهروندان فراهم کند.

ب - به روزرسانی قوانین سایبری: قوانین مربوط به جرایم سایبری، حریم خصوصی، تجارت الکترونیک و سایر جنبه‌های فضای مجازی باید با سرعت تحولات فناوری هماهنگ شوند. تدوین قوانین شفاف و قابل اجرا به ایجاد امنیت و اعتماد در فضای آنلاین کمک می‌کند.

ج - ایجاد نهادهای تخصصی: برای رسیدگی به مسائل حقوقی و فنی مربوط به فضای مجازی، نهادهای تخصصی با کادر مجرب و دانش فنی روز باید ایجاد شوند. این نهادها می‌توانند نقش مهمی در حل اختلافات، پیگیری جرایم سایبری و نظارت بر اجرای قوانین ایفا کنند.

۲- ارتقای سواد رسانه‌ای و آگاهی عمومی

الف - آموزش سواد رسانه‌ای: گنجاندن آموزش سواد رسانه‌ای در برنامه‌های آموزشی مدارس و دانشگاه‌ها به شهروندان کمک می‌کند تا اطلاعات نادرست را تشخیص داده، از خطرات فضای مجازی آگاه شوند و به‌طور مسئولانه از اینترنت استفاده کنند.

ب - برگزاری دوره‌های آموزشی: برگزاری دوره‌های آموزشی برای عموم مردم درباره موضوعات مختلف مرتبط با فضای مجازی، مانند امنیت آنلاین، حریم خصوصی، پیشگیری از کلاهبرداری و تجارت الکترونیک، می‌تواند سطح آگاهی جامعه را ارتقا دهد.

ج - تولید محتوای آموزشی: تولید و انتشار محتوای آموزشی جذاب و قابل فهم در قالب‌های مختلف (فیلم، پادکست، اینفوگرافیک و غیره) درباره موضوعات مرتبط با امور اخلاقی و دینی، حقوق عمومی و هنجارهای اجتماعی در ایران می‌تواند به افزایش آگاهی عمومی کمک کند.

۳- ایجاد سازوکارهای نظارتی و کنترلی

الف - نظارت بر محتوای آنلاین: ایجاد سازوکارهای نظارتی برای شناسایی و حذف محتوای غیراخلاقی، غیرقانونی، مضر و ترویج‌دهنده فساد، خشونت و نفرت‌پراکنی ضروری است. این سازوکارها باید با رعایت اصول آزادی بیان در چارچوب شرع و قانون و همچنین حفظ حریم خصوصی عمل کنند.

ب - حمایت از گزارش‌دهی: ایجاد یک سیستم گزارش‌دهی آسان و کارآمد برای شهروندان، به آن‌ها امکان می‌دهد تا محتوای غیراخلاقی، غیرقانونی و مضر را به مراجع ذیصلاح گزارش دهند.

ج - مسدودسازی محتوای غیرقانونی: در صورت لزوم، مسدودسازی محتوای غیراخلاقی، غیرقانونی و مضر باید با رعایت قوانین و مقررات و با حکم مراجع قضایی انجام شود.

۴- حمایت از توسعه محتوای داخلی

الف - تشویق تولید محتوای باکیفیت: دولت باید با ارائه تسهیلات و حمایت‌های مالی و معنوی، از تولید محتوای باکیفیت و متنوع در چارچوب قوانین اسلامی و ارزش‌های دینی و ملی در فضای مجازی حمایت کند.

ب - حمایت از کسب‌وکارهای نوپا: حمایت از کسب‌وکارهای نوپا در حوزه فناوری اطلاعات و ارتباطات می‌تواند به توسعه اقتصاد دیجیتال و ایجاد اشتغال کمک کند.

ج - توسعه پلتفرم‌های داخلی: توسعه پلتفرم‌های داخلی و ایجاد قابلیت رقابت با پلتفرم‌های خارجی می‌تواند به حفظ حریم خصوصی کاربران و تقویت استقلال سایبری کشور کمک کند.

۵- همکاری‌های بین‌المللی

الف - تبادل تجربیات: تبادل تجربیات با سایر کشورها در زمینه حکمرانی فضای مجازی می‌تواند به شناسایی بهترین شیوه‌ها و راهکارهای مقابله با چالش‌های مشترک کمک کند.

ب - همکاری در مبارزه با جرایم سایبری: همکاری با سازمان‌های بین‌المللی و کشورهای دیگر در زمینه مبارزه با جرایم سایبری می‌تواند به کاهش تهدیدات امنیتی در فضای مجازی کمک کند.

ج - شرکت در مجامع بین‌المللی: شرکت فعال در مجامع بین‌المللی مرتبط با فضای مجازی می‌تواند به ترویج منافع ملی و دفاع از حقوق شهروندان در فضای آنلاین کمک کند.

۶- توجه به ابعاد فرهنگی و اجتماعی

الف - ترویج فرهنگ استفاده مسئولانه: ترویج فرهنگ استفاده مسئولانه و اخلاقی از فضای مجازی می‌تواند به کاهش آسیب‌های اجتماعی و روانی ناشی از استفاده نادرست از اینترنت کمک کند.

ب - حمایت از فعالیت‌های فرهنگی: حمایت سیاسی و اقتصادی از فعالیت‌های فرهنگی و هنری مبتنی بر ارزش‌های دینی و اخلاقی در فضای مجازی می‌تواند به غنی‌سازی محتوای آنلاین و ترویج ارزش‌های فرهنگی و هنری کمک کند.

ج - مطالعه و پژوهش: انجام مطالعات و پژوهش‌های علمی درباره ابعاد مختلف فضای مجازی می‌تواند به درک بهتر این پدیده و اتخاذ سیاست‌های مناسب کمک کند.

قدردانی

شکر و سپاس بیکران نثار ایزد منان که توفیق را رفیق راهنما ساخت تا این مقاله را به سرانجام برسانیم. در پایان، از مساعدت‌های اساتید محترم دانشگاه شهید باهنر، اساتید محترم سایر دانشگاه‌ها، مدیران و مسئولان ذی‌ربط، نهادها، فعالان و پژوهشگران حوزه فضای مجازی، سیاستمداران و همه عزیزانی که نویسندگان را در انجام این پژوهش یاری نمودند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌شود.

References

- Aldrich, J. H. (1995). *Why parties?* University of Chicago Press.
- Almond, G. A., & Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.
- Ansari, B., & Alvandnejad, R. H. (2020). The nature and status of the regulatory body in Iran's cyberspace sector. *Govaheh Legal Teachings Bi-Quarterly*, 6(1), 280–313. [In Persian]
- Cox, G. W. (1997). *Making votes count: Strategic coordination in the world's electoral systems*. Cambridge University Press.
- Danaeifard, H., Alvani, S. M., & Azar, A. (2023). *Qualitative research methodology in management: A comprehensive approach* (8th ed.). Safar Publications. [In Persian]
- European Union. (2022). *Digital Services Act (DSA): Regulation (EU) 2022/2065*. Official Journal of the European Union.
- Fajri, A., & Fajri, M. M. (2017). Solutions for protecting the family against cyberspace harms. *Scientific-Promotional Quarterly in the Field of Ethics*, 7(28), 61–83. [In Persian]
- Fathi, Y., & Shahmoradi, K. (2017). The scope and realm of privacy in cyberspace. *Javazh Goudarzi Legal Journal*, 81(99), 229–252. [In Persian]
- Firouzabadi, S. A., Azadi, J., Borghaei, S. A. R., & Hosseini, S. R. (2020). *An introduction to cyber governance*. Imam Sadiq University Press. [In Persian]
- Goldsmith, J., & Wu, T. (2006). *Who controls the Internet? Illusions of a borderless world*. MIT Press.
- H., H. (2017). Juridical analysis and review of filtering implementation in cyberspace. *Islamic Government Scientific-Research Quarterly*, 22(2), 27–56. [In Persian]
- Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma Press.
- IMNA News Agency. (2021). What is the parliament's plan for regulating cyberspace? Full text of the plan. <https://www.imna.ir/news/510543> [In Persian]
- Jalali, M., & Tavassoli Ardekani, S. (2019). The necessity of establishing an integrated international legal system to counter cybercrimes. *Public Law Studies Quarterly*, 49(4), 1351–1372. [In Persian]
- Jalali, R. (2012). Sampling in qualitative research. *Qualitative Research in Health Sciences Journal*, 1(4), 310–320. [In Persian]
- Kafshdar Tousi, E., & Kafshdar Tousi, E. (2023). *Cyber civilization building*. Rangin Ketab Publications. [In Persian]
- Kamali, Y. (2022). *Foundations of research methodology with a look at public policy*. Shahid Bahonar University of Kerman Press. [In Persian]
- Karimi, H. (2016). Moral rights and their status in cyberspace. *Scientific-Promotional Quarterly in the Field of Ethics*, 6(24), 71–88. [In Persian]
- Kaviani, M., & Almasi, N. (2020). Determining the competent court in copyright infringement cases in cyberspace. *Comparative Law Scientific Bi-Quarterly*, 7(1), 27–50. [In Persian]
- Kiamashki, M. A., & Daneshvar, A. (2022). Applying structural equation modeling for simulation and agent-based modeling in information security knowledge sharing analysis. *Strategic Management of Organizational Knowledge Journal*, 5(18), 152–153. [In Persian]
- Kingdon, J. W. (2011). *Agendas, alternatives, and public policies*. Longman.
- Laver, M., & Schofield, N. (1998). *Multiparty government: The politics of coalition in Europe*. University of Michigan Press.
- Malekmohammadi, H. R. (2023). *Foundations and principles of public policy* (7th ed.). SAMT Publications. [In Persian]
- Manazir, S. H. (2023). Reimagining public policy formulation and analysis: A comprehensive theoretical framework for public policy. *Discover Global Society*, 1, Article 16.
- Mohammadi Khanqahi, M. (2023). *Cyber sovereignty and national security* (2nd ed.). National Defense University Press. [In Persian]
- Moradkhani, F., & Taklou, S. (2021). Multiple legislative bodies with emphasis on the position of Supreme Council of Cyberspace resolutions in the Iranian legal system. *Contemporary Legal Studies Scientific Journal*, 12(22), 35–67. [In Persian]

- Movahednasab, H. (2018). *Ethics in cyberspace* (2nd ed.). Talaavat-e-Aramesh Publications. [In Persian]
- Najafi, M., & Hosseini, R. (2023). *Cyber governance*. Shahid Sepahd Sayyad Shirazi Training and Research Center Publications. [In Persian]
- Nakhaei Niazi, G. R. (2015). *Identity and cybersecurity* (1st ed.). Farhang Rooz Publications. [In Persian]
- O'Connell, A. B. S. (2020). The reassertion of territoriality: Cyber sovereignty in international law. *Harvard International Law Journal*, 61(1), 1–40.
- Sartori, G. (1976). *Parties and party systems: A framework for analysis*. Cambridge University Press.
- Shakibnejad, E. (2017). *Legislation in cyberspace from the perspective of international law*. Danesh Town Studies and Research Institute. [In Persian]
- Standage, T. (2021). *A history of the future in 100 objects*. Bloomsbury Publishing.
- Taheri, A. (2003). *Research methods in political science* (4th ed.). Ghomes Publishing. [In Persian]
- Tahmasebi Ashtiani, S., Hassanzadeh, M., Sharif, A., & Amini, M. (2024). A proposed digital transformation knowledge body model for the Central Bank of the Islamic Republic of Iran. *Strategic Management of Organizational Knowledge Journal*, 8(29), 18. [In Persian]
- Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016). *Blockchain revolution: How the technology behind bitcoin is changing money, business, and the world*. Portfolio.
- Venables, A. (2021). Modelling cyberspace to determine cybersecurity training requirements. *Frontiers in Education*, 6, 768037.
- Ware, A. (2009). *Political parties and party systems*. Oxford University Press.